

KURULUŞ DÖNEMİNDE BAĞDAT'IN TİCARÎ YAPISI VE İLİŞKİLERİ

Ahmet Turan Yüksel

Prof. Dr., S. Ü. İlahiyat Fakültesi

İslam Tarihi Anabilim Dalı

Abbâsî hilafetinin başkenti ve İslâm dünyasının önemli tarih, ilim, kültür, siyaset ve ticaret merkezlerinden olan Bağdat coğrafyası, İslâm öncesi dönemde Sâsânîlerin idaresinde küçük bir yerleşim yeri konumunda idi. Bununla birlikte ticarî faaliyetler açısından bakıldığında burada her sene İranlı tacirler için bir panayırın kurulduğu görülmektedir.¹ Ayrıca bu panayıra Çinli tüccarın da katıldığı bildirilmiştir.² Ancak bu yerleşim yerinin bu konumu, hiçbir zaman Halife Mansur dönemiyle birlikte Bağdat'ın elde ettiği durumla asla kıyaslanamaz.

Bağdat'ın kurulduğu bu coğrafya, Hz. Ömer döneminde 13/634 yılında Müsennâ b. Hârise tarafından fethedildi.³ Dört Halife dönemi boyunca ticarî faaliyetlerin devam ettiği Bağdat coğrafyası, Emevîler dönemiyle birlikte daha çok askerî bir karargah olarak benimsenmiştir. Özellikle düşman ve muhaliflere karşı burada belirli bir kuvvet bırakılmıştır.⁴

Halife Mansur zamanına gelindiğinde, Abbâsî halifeliği için yeni bir merkez inşâsı gündeme gelmiştir. Bu noktada yapılan araştırma sürecinde Halife Mansur idarî, siyasî ve ekonomik açıdan önemli ve stratejik bir yere yeni merkezi kurmayı istemiştir. Çünkü Kûfe yakınlarındaki Hâşimiyye'de kalan Mansur, Hz. Ali taraftarı olan Kûfe şehrine yakın olmanın ordusu üzerinde olumsuz bir tesir icra edeceğini anlamış ve daha uygun bir yer aramaya başlamıştır.⁵

Emevîler döneminde daha çok askerî bir hüviyet kazanan Bağdat'ın bulunduğu yeri Halife Mansur ilk defa 142/759 yılında bizzat görmüştür. Buranın iklimi ve tabiat şartları, stratejik ve coğrafi konumu yeni merkez için gerekli olan şartları taşıdığını göstermektedir. Halife Mansur özellikle Dicle nehri kıyısında bir yer aramaktadır. Çünkü nehrin iki kıyısı arasındaki toprak tarıma elverişlidir. Ayrıca kanallar vasıtasıyla Basra Körfezi'ne kolaylıkla bağlanması mümkündür. Bu

¹ el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, Kahire, 1931, I, 25.

² İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî, *Bağdad Medînetü's-Selâm*, Paris, Trs. s. 27.

³ Bkz. Bağdâdî, a.g.e, I, 25-27.

⁴ Abdülmecid Hamdan el-Kübeysî, *Esvâku Bağdad Hatta Bidâyetü'l-Asri'l-Büveyhî*, Bağdad, 1979, s. 27.

⁵ Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 426.

durum denizcilik ve deniz ticareti açısından geniş kolaylıklar ve imkanlar sağlayacaktır. Ve bölge sağlıklı ılıman bir iklime sahiptir.⁶

Yeni hilafet merkezi olarak Bağdat'ın yerinin tespiti konusunda Halife Mansur'un şu değerlendirmesi oldukça manidardır: Dicle ile Fırat arasında kalan bu ada dünyanın limanı olma özelliğini taşımaktadır. Zira Vâsıt, Basra, Übüle, Fars, Umman, Yemâme, Bahreyn ve diğer yerlerden gelip Dicle boyunca giden gemiler burada demirleyeceklerdir. Yine Musul, Diyâru Rebâ, Azerbaycan ve Ermeniyeye'den gelip Dicle boyunca aşağı bölgelere giden gemilerle Diyâru Mudar, Rakka, Şam bölgeleri, Mısır ve Mağrib'ten gelerek Fırat'tan aşağıya doğru giden gemiler çeşitli ticaret malları getirecek ve yüklerini burada boşaltacaklardır. Aynı şekilde burası Cebel, İsfahan ve Horasan bölgelerinden gelenlerin bir durak yeri olacaktır. Ve gerçekten dünyanın en güzel şehri olacaktır.⁷

Ayrıca Mansur'a göre Horasan yolu buradan geçiyordu ve kervan yollarının kesiştiği bu yörede her ay panayırlar kuruluyordu. Böyle bir yerde askerler ve halk erzak sıkıntısı da çekmeyecekti.⁸ Ve nihayet, siyasî açıdan da bir değerlendirmeye göre Emevîlerde hâkim olan Arap Aristokrasisinin kaldırılıp bütün ülke çapında bir birlik sağlama düşüncesi de göz önünde bulundurulmuştur.⁹

Halife Mansur, 145/762 yılında Bağdat'ın inşasına başladı.¹⁰ Halife Mansur kurduğu bu şehre, Kur'ân-ı Kerîm'de "cennet" manasında kullanılan dârüsselâm kelimesinden ilham alarak Medînetüsselâm adını verdi.¹¹ Gerçekten bir banş ve esenlik şehri olması için de gerekli bütün tedbiri almıştır. Nitekim Şam, Musul, Cebel, Kûfe, Vâsıt ve Basra gibi şehirlerden gerekli mühendis, usta ve işçiyi temin etmiştir. Ayrıca birçok fakîh ve İslâm âliminin fikir ve önerilerini almıştır. Bunlar arasında Ebû Hanîfe'nin de ismi geçmektedir.¹²

Kuruluş döneminde, konumuz olan Bağdat'ın ticarî yapısına yönelik tedbirlerin de hemen başlangıçta alındığı göze çarpmaktadır. Şöyle ki, şehrin kontrolünün rahat bir şekilde sağlanabilmesi, şehir içi ve Bağdat'a ulaşan ticaret yollarıyla düzenli şekilde haberleşebilmek maksadıyla şehir, iki ana yol ile birbirinden ayrılan dört eşit kısma bölünmüştür. Bunlardan her birisine de büyük bir kapı yapılmıştır.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965, V, 558-559; G.Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1900, s. 7-8.

⁷ İbn Vâzih el-Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1967, s. 237-238.

⁸ Dûrî, a.g.md, IV, 426.

⁹ J.Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages Text and Studies*, Detroit, 1970, s. 127-128.

¹⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Kahire, 1977, VII, 618.

¹¹ Dûrî, a.g.md, IV, 426.

¹² İbnü'l-Fakîh, a.g.e, s. 32.

Bunlar Horasan Kapısı, Basra Kapısı, Şam Kapısı ve Kûfe Kapısı'dır.¹³ Her bir kapının dış tarafına da çarşı için büyük boş alanlar bırakılmıştır.¹⁴

Ayrıca Halife Mansur Bağdat'ın dükkânlarını, etrafı çevreleyen büyük sur ile dâhili sur arasında yer alan "tâkât" denilen ve taştan yapılmış kemerli odalara inşâ etmiştir.¹⁵ Bu şekilde şehir içinde dört, şehir dışında da dört olmak üzere sekiz pazaryeri hazırlanmıştır.¹⁶

157/774 tarihine kadar Bağdat çarşıları buldukları yerde kalmıştır. Bu yılda ise Kerh kısmı inşâ edilerek, çarşılar buraya nakledilmiştir. Bu naklin niçin ve nasıl gerçekleştiği konusunda şunları söylemek mümkündür:

Öncelikle ifade etmek gerekirse, Ârâmice "Karka" kelimesinden türeyen Kerh, istihkâm edilmiş şehir anlamına gelmektedir. İslâm fetihlerinden önce de Kerh ismini taşıyan yerler bulunmaktaydı. Kerhu'l-Basra, Kerhu Sâmerâ ve Kerhu Bağdad bunlardandır.

Bağdat'ın inşâsının tamamlanmasından sonra Bizans İmparatorunun elçisi Halife Mansur'u ziyarete gelmiştir. Şehri gezen ve inceleyen elçiye görüş ve düşünceleri sorulduğunda, çarşıların yanlış yerde inşa edildiğini Halife Mansur'a şu sözlerle ifade etmiştir:

"Şehir, bir kusur dışında çok güzel... Düşmanların istedikleri zaman şehre girebilirler. Ayrıca seninle ilgili çok önemli haberlerin çeşitli bölgelere yayılmasını da önleyemezsin... (Zira) çarşılar şehrin içinde. Hiç kimsenin çarşılara girmesi yasaklanamayacağı için düşman tüccar kılığında buralara rahatlıkla girebilir. Bunun karşılığında da seninle ilgili haberleri her tarafa taşırlar."¹⁷

Diğer taraftan Halife Mansur, Bağdat'ta büyük ve merkezî bir çarşının kurulmasını düşünmemişti. Ancak gittikçe artan nüfus, insanlar arasında dağılan büyük miktardaki para, satın alma gücünün ve hayat standardının artması ve şehir sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için işçi, usta ve sanatkâra duyulan büyük ihtiyaç, çok sayıda göçmenin şehre gelmesine yol açmıştır. Kalabalık sayıda gelen göçmenler, şehirdeki huzurlu ve sakin ortamı bozmuştur. Bir muhtesibin tayini de çarşı sâkinlerinin problem çıkarmalarını engelleyememiştir.¹⁸

Yine çarşılarda zaman zaman yakılan ateşler sebebiyle ortaya çıkan du-man, Bağdat'ı çevreleyen sur duvarlarının kararmasına neden olmuştur. Ve dışarı-

¹³ Makdisî, *Ahşenetü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden, 1967, s. 121.

¹⁴ Ya'kûbî, a.g.e, s. 242.

¹⁵ Taberî, a.g.e, VII, 652-653.

¹⁶ Dürî, a.g.md, IV, 427.

¹⁷ Bağdâdî, a.g.e, I, 80; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1990, IV, 508.

¹⁸ Saleh Ahmed el-Ali, "The Foundation of Baghdad", *The Islamic City A Colloquium*, Oxford, 1970, s. 101.

dan gelen yabancı tacirlerin çarşılarda gecekemeleri, şehrin güvenliği için tehlike taşımaktaydı.¹⁹

Bütün bu sebepler bir araya gelince Halife Mansur çarşıları Kerh kısmına nakletme kararı almıştır. Bu amaçla da çarşıları nakletmek üzere Sarât Kanalı ile İsa Kanalı arasındaki yerin genişletilmesi çalışmalarını başlatmıştır. Ayrıca çarşıların planını bizzat kendisi hazırlamıştır. Meselâ kasaplardan oluşan Sûku'l-Kassâbîn'in Kerh'in en sonuna yerleştirilmesini ve çarşı halkının şehre girmeden Cuma namazını kılmaları için de büyük bir Cuma mescidinin yapılmasını emretmiştir.²⁰

Bu arada Halife Mansur'un bütün çarşıları Kerh'e nakletmediği hatırlanmalıdır. Bir başka ifadeyle, çarşıların bir kısmı eski yerlerinde bırakılmıştır. Özellikle insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamaları için gerekli olan meyve ve sebze satıcılarının bir kısmı buldukları yerlerde bırakılmıştır.²¹

Halife Mansur bu şekilde bir anlamda Kerh'i, Bağdat'ın ticaret merkezi haline getirirken, söz konusu bölgeyi yeni konumuna uygun hale getiriçi tedbirleri de almıştır. Bu bağlamda caddeleri genişleterek rahatlatma ve ferahlama sağlamıştır. Her meslek ve ticaret dalına ait özel ve ayrı çarşılar yaptırmıştır. Günümüz modern şehircilik anlayışında karşılaştığımız planlı yerleşim ve gelişme kavram ve yaklaşımı o dönemde Halife Mansur tarafından uygulanmıştır. Nitekim çarşılar daha önce de işaret edildiği gibi Bağdat'ın güney tarafında Sarât ve İsa Kanalları arasına kurulmuştur. Bu şekilde Bağdat'ın gelişmesi durumunda Kerh, ticarî aktivitelerin merkezi olarak şehrin ortasında kalacaktır.²² Ancak anlaşılacak olan ki, Bağdat, beklenenden daha hızlı gelişmiş ve Kerh oldukça yoğun bir ticarete sahne olmuştur. Buna bağlı olarak Mansur, Muhavel ve Harbiye adı verilen kısımları ilave ederek Kerh'i genişletmiştir. Genişletmelerle birlikte Kerh ve ilk inşa edilen Bağdat, yeni Bağdat şehrinin Batı kısmını oluşturur hale gelmiştir.²³

Halife Mansur'un tedbirleri çerçevesinde Kerh'te her meslek ve ticaret dalı için çarşılar kurulmuştur. Bu şekilde ne ticaretler ve ne tacirler birbiriyle karışmıştır. Bu çarşılardan bazıları şunlardır:

Sûku'l-Bezzâzîn (Elbise ve kumaş satıcıları), Sûku'd-Debbâğîn (Dericiler), Sûku Bâati'd-Devâb (Hayvan satıcıları), Sûku'l-Cezzârîn (Et satıcıları), Sûku'd-Deccâc (Tavuk satıcıları), Sûku'l-Verrâkîn (Kitapçılar) ve Sûku't-Taâm (Gıda maddeleri satanlar).²⁴

¹⁹ Hamevî, a.g.e, IV, 508.

²⁰ Bağdâdî, a.g.e, I, 80.

²¹ Kübeysî, a.g.e, s. 80.

²² Kübeysî, a.g.e, s. 80.

²³ Ya'kûbî, a.g.e, s. 251.

²⁴ Bkz. Ya'kûbî, a.g.e, s. 244-246; Bağdâdî, a.g.e, I, 113.

Halife Mansur'un, Kerh bölgesi konusunda söz konusu icraatı gerçekleştirenken, bir taraftan da Bağdat'ın doğu kısmını oluşturan Rusâfe'nin kuruluşunu tamamladığını ve buraya da çarşılar inşa ettiğini görüyoruz.

Bu konudaki bilgiler değerlendirildiğinde Rusâfe'nin başlangıçta bir askerî karargah olarak kurulduğu dikkat çekmektedir.²⁵ Ancak genel olarak Bağdat'ın gelişmesinden Rusâfe kısmı da tabîî olarak etkilenmiştir. Çarşıları gelişerek aktif ticarî faaliyetlere sahne olmuştur.

Nitekim Halife Mansur Kerh'deki aksaklıkları gözlemleyerek Rusâfe'de kurulan çarşıları daha düzenli bir şekilde inşâ etmiştir.²⁶ Buradaki çarşılarda her türlü ticaret yapılmıştır.²⁷ Burada kurulan çarşıların bazıları şunlardır:

Sûku'l-Esâkife (Ayakkabıcılar), Sûku'l-Itr (İtriyatçılar), Sûku't-Taâm (Fırıncılar, Kasaplar ve diğer gıda maddeleri satıcıları), Sûku's-Sâğa (Kuyumcular), Sûku'l-Verrâkîn (Kitapçılar) ve Sûku's-Silah (Silah satıcıları).²⁸

Halife Mansur Bağdat'ın kuruluşu döneminde ticarî hayat açısından Kerh ve Rusâfe'yi inşâ ederken, Bağdat merkezli yol sistemi ile de bu yapıyı desteklemiştir. Bu sebeple karayolu ağı üzerinde durmak yararlı olacaktır.

Bağdat'tan beş yolun başladığını görmekteyiz. Bunlardan Doğu Yolu, Bağdat'ı Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya bağlıyordu. Kuzey Yolu, Musul ve Cezîre'ye ulaşıyordu. Güney Yolu, Vâsıt ve Basra'ya, Güney Batı Yolu ise Kûfe üzerinden Cezîretü'l-Arab ve Yemen'e gidiyordu. Son olarak Rakka üzerinden Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya giden Batı Yolu mevcuttu.²⁹

Bu ana yollar ve bunlardan başlayan ikinci derecede önemli yollar sayesinde Bağdat'ın farklı yerlerle bağlantı kurması sağlanmıştır. Buna bağlı olarak Bağdat'ın ticaret hacmi artmış, kültürel faaliyetlerde canlanma gerçekleşmiştir. Ayrıca Bağdat'ın denizden uzak oluşunun ortaya çıkardığı olumsuzluklar ortadan kaldırılmıştır. Nitekim bütün Orta Asya ve İran'ın dağlık bölgelerinin çoğundaki Müslümanlar ile Aral ve Hazar'ın kuzeyindeki yerlerde yaşayanların hepsine bu karayolları ile ulaşılabilmiştir.³⁰ Başka bir ifadeyle Bağdat, bu merkezî durumu sebebiyle bütün İslâm dünyasının değişik kısımlarını birbirine bağlama fonksiyonunu da yerine getirmiştir.³¹

²⁵ Ahmet Turan Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul, 1999, s. 90.

²⁶ Kübeysî, a.g.e, s. 101-102.

²⁷ Ya'kûbî, a.g.e, s. 253.

²⁸ Bkz. Yüksel, a.g.e, s. 91.

²⁹ Yüksel, a.g.e, s. 101.

³⁰ Bertold Spuler, "Trade in the Eastern Islamic Countries", *Islam and the Trade of Asia*, Yay. A.S.Richards, Oxford, 1970, s. 12; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev.Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, s. 31.

³¹ Spuler, a.g.m, s. 19.

Bu arada başta Mansur olmak üzere bütün Abbâsî Halifeleri, hayli yoğun bir ticaret kervanı trafiğine sahne olan yolların güvenliğine son derece önem vermişlerdir. Ancak özellikle siyasî istikrarın bozulduğu dönemlerde ise nehir ve kanal yolları aktif hale gelmiştir.³² Nitekim Dicle ve Fırat'ın yanı sıra Nehru İsa olarak bilinen İsa Kanalı aracılığıyla özellikle Mısır ve Dimaşk'tan bir takım ticaret maddeleri Kerh'e ulaştırılmıştır.³³

Söz buraya gelmişken, Bağdat'ın ticaret malları üzerinde durmak yerinde olacaktır. Öncelikle ifade etmek gerekirse Bağdat, daha çok ithalata dayanan bir ticarî yapıya sahipti. Daha çok ithal ürünlerin sergilendiği büyük bir pazar niteliğini taşımaktaydı. Bir başka ifadeyle, ithalat fazlası olan bir şehir görünümündeydi. Kübeysî, Bağdat'ın bu durumunu "Gilletü'l-Mütenâkıs" (yani ihracatı az olmak) ifadesiyle dile getirmiştir.³⁴

Öncelikle Bağdat'a ithal edilen ticaret malları dikkate alındığında Irak bölgesinin diğer şehirlerinden çeşitli ticaret malları ve eşyaların geldiğini görmekteyiz. Nitekim Vâsıt'tan çok miktarda halı ve kilim türü ticaret eşyası geliyordu.³⁵

Kûfe'den daha çok gıda maddeleri, Basra'dan ise hurma gelmekteydi. Yine Basra'dan deniz yoluyla Hind ve Sind'e giden gemiler, bu bölgelerin değerli mallarını Bağdat çarşılarına ulaştırıyordu. Bu ticaretin yoğunluğunu göstermesi açısından, ticarî işlemlerin takibini yapmak üzere Bağdat'ta Basralı tüccarın vekillerinin bulunması oldukça mânîdardır.³⁶

Musul'dan çok miktarda badem, nar, şeker kamışı ve sumak gibi gıda ve yiyecek maddesi gelmekteydi.³⁷ Yine Bilâdu's-Şam'dan yeşil sebze, zeytin ve zeytinyağı, kuru üzüm ve incir Bağdat çarşılarına ulaşmaktaydı. Meselâ bir rakama göre senede otuz bin kadar elma Şam bölgesinden Bağdat'a getirilmekteydi.³⁸ Bu şekilde yapılan tespit, hem bu bölge ile yapılan ticaretin hacmi ve hem de bugün de bazı bölgelerde olduğu gibi elmanın ne kadar kıymetli olduğu ve hatta tane ile veya alıcılar tarafından ancak çok az miktarlarda alınabildiğine dair bir fikir verebilir.

Bilindiği gibi Mısır, dokumacılık alanında meşhurdu. Bu sebeple Mısır'dan yıllık değeri yirmi bin ile otuz bin dinar arasında değişen dokuma mamuller getirilir ve oldukça lüks olan bu ürünleri, şehrin ileri gelenleri satın alırdı.³⁹ Nitekim

³² Kübeysî, a.g.e, s. 182-183.

³³ Strange, a.g.e, s. 70-71.

³⁴ Kübeysî, a.g.e, s. 184.

³⁵ Bağdâdî, a.g.e, I, 102.

³⁶ Kübeysî, a.g.e, s. 185-186.

³⁷ Makdisî, a.g.e, s. 145.

³⁸ Kübeysî, a.g.e, s. 191-192.

³⁹ H.İ.Hasen, *Târîhu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekafî ve'l-İctimâî*, Kahire, 1964, III, 322.

başta Halifeler, özel günlerde ve diğer ülkelerin elçi veya ileri gelen ziyaretçileri kabul edecekleri zaman Tinnîs'den getirilen ve oldukça güzel kumaşlardan yapılmış elbiseleri giyerdi.⁴⁰ Diğer taraftan Mısır'dan kağıt gelmekteydi. Hatta Halife Mansur'un ileride kullanmak üzere bol miktarda kağıt satın alıp depoladığını görmekteyiz. Semerkand'da üretilen kağıdın Bağdat çarşılarına getirilmesine kadar da Mısır'dan gelen kağıt kullanılmaya devam etmiştir.⁴¹ Semerkand'da imal edilen kağıt daha yumuşak, ince ve güzel olduğu için zamanla kağıt piyasasındaki pazarı ele geçirmiştir.⁴²

Bilâdu Fâris'ten gül suyu, keten ve yün dokuma elbiseler; ayakkabı, nar ve ayva gibi meyveler gelmekteydi. Bu bölgedeki şehirlerden olan İsfahan'dan bal, siyah üzüm ve farklı meyveler, yine Rey'den de keten elbiseler, kalın dokuma kumaşlar ve pamuk geliyordu.⁴³ Horasan'dan da farklı ürünlerin geldiği muhakkaktır. Bunlar arasında özellikle buraya mahsus elbiseleri sayabiliriz. Bu arada bu yol üzerinden gelen Horasanlı hacılar da beraberlerinde getirdikleri malları Bağdat'ta satarak gelir elde etmişlerdir.⁴⁴ Muhtemelen bu şekilde bir taraftan hac yolculuğunun masraflarına katkı da sağlamış olmalıdırlar.

Küçük Asya ve Bilâdu'r-Rum'dan, Bizanslıların hâkim olduğu dönemden itibaren Bağdat'a ticarî ürünler gelmekteydi. Daha sonra Abbâsî Halifesi Me'mun ve Bizans Hükümdarı arasındaki karşılıklı yazışmalar neticesinde gerçekleşen ticarî ilişkilerde ipek kumaşlar ve elbiseler gelmeye başlamıştır.⁴⁵ Bu ticarete Rahdânîler olarak bilinen Yahudî tüccar topluluğu oldukça önemlidir.⁴⁶

Kuzey Afrika'dan gelen ticaret malları arasında en başta geleni altındır.⁴⁷ Ayrıca hurma, işlenmiş deri ve keçe gibi mallar da gelmekteydi.⁴⁸

Hind'den gelen ticaret malları arasında kaplan derisi, kırmızı yakut ve kıymetli taşlar, güzel koku ve baharat, beyaz sandal ağacı, madenler ve boya sayılabilir. Sîn (Çin)'den ise mürekkep, kağıt, altın ve gümüş eşyalar, ipekli elbiseler ve güzel kokular gelmekteydi.⁴⁹ Çin'den gelen mallara karşı Bağdat'ta büyük bir ilgi

⁴⁰ Câhız, *Kitâbu't-Tabassur bi't-Ticâre*, Beyrut, 1983, s. 36; Makdisî, a.g.e, s. 201; Kübeysî, a.g.e, s. 194.

⁴¹ Câhız, a.g.e, s. 36.

⁴² Kübeysî, a.g.e, s. 201-202.

⁴³ Câhız, a.g.e, s. 39; Makdisî, a.g.e, s. 396.

⁴⁴ Kübeysî, a.g.e, s. 203.

⁴⁵ Taberî, a.g.e, VIII, 629; İbn Havkal, *Kitâbu Süreti'l-Ard*, Leiden, 1938, I, 246; İbnü'l-Fakîh, *Muhtasarü Kitâbi'l-Büldân*, Leiden, 1967, s. 252.

⁴⁶ Rahdânîler hakkında bilgi için bkz. Moshe Gil, "The Rahdanite Merchants", *JESHO*, c. 17, n. 3, (1974), s. 299-328.

⁴⁷ Kübeysî, a.g.e, s. 196.

⁴⁸ Makdisî, a.g.e, s. 239; İbn Hurdazbih, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1967, s. 153.

⁴⁹ Câhız, a.g.e, s. 34-35; Abdülaziz ed-Dûrî, *Târîhu'l-İrâki'l-Iktisâdî fi'l-Kami'r-Râbi'l-Hicrî*, Bağdad, 1948, s. 136.

gösterilmektedir. Talep fazlalığı ve nakliye giderlerinin yüksek oluşu sebebiyle artan maliyet yüzünden oldukça pahalıya satılmaktaydılar.⁵⁰

Diğer taraftan Volga nehri civarında yapılan kazılarda ortaya çıkan İslâmî sikkelerden bazılarının Bağdat sikkeleri olması, iki taraf arasında ticarî ilişkilerin varlığını ortaya koymaktadır.⁵¹ Rusya'dan gelen ticaret mallarına örnek olarak tavşan ve tilki derisi, kılıç, bal, mum ve köle sayılabilir.⁵²

Bağdat'tan başka yerlere giden ticaret mallarına gelince, aynı şekilde Bağdat'tan başka bölgelere kara ve deniz yoluyla ticaret kabilelerinin gittiği muhakkaktır. Bir diğer husus, Bağdat'ta bir takım küçük ölçekli üretim ve imalat tesisleri kurulmuştur. Zira Abbâsî halifeleri bu konu üzerinde önemle durmuşlardır. Ve bu tesislerde cam, testi ve benzeri mamuller ile elbise üretildiğini görmekteyiz.⁵³ Bunlardan başka Bağdat'ta III/IX. yüzyıldan itibaren artış gösteren bir şekilde her türlü ipeki dokumalar ve elbiseler, pamuk ve kadife kumaşlar imal edilmektedir.⁵⁴ Bunların dışında çeşitli renkte gömlekler, ince dokuma türbanlar, havlular ve kılıçlar üretilirdi.⁵⁵ Bu mallar, Bağdat dışına gönderilmektedir.

Bağdatlı tacirler Basra ve Vâsıt'a ticaret için gider ve Bağdat'tan ticaret malları götürürdü. Bağdat ile Basra arasındaki ticarete Dicle nehri çok fazla kullanılmıştır.⁵⁶

Aynı şekilde Horasan ve civarına çok miktarda ticaret malı götürülüyordu. Ancak Halife Emin ile Me'mun arasındaki mücadele döneminde tüccarın Horasan'a ticaret malı götürmeleri yasaklanmıştır.⁵⁷ Bir başka ifadeyle, iktidar mücadelesi döneminde Horasan'ı ekonomik açıdan zor duruma sokmak için ticarî ilişkiler askıya alınmıştır.

Bilâdu'r-Rûm, az miktarda da olsa Bağdat'tan ticaret mallarının gittiği yeri. Nitekim Halife Me'mun ve Mu'tasım adı geçen bölgeye fetih için gittikleri dönemde hurma taşıyan ticaret kervanları da arkalarından aynı bölgeye gitmiştir.⁵⁸ Bu durum sadece hizada değil, sefer halinde bile ticaretin devam edebileceğine işaret etmektedir.

Kara ticareti yanında deniz ticareti yoluyla da Bağdat'ın ticarî bağlantıları gerçekleşmiştir. Meselâ, Bağdat-Şam ticareti Fırat nehri üzerinden yapılmaktaydı.

⁵⁰ Kübeysî, a.g.e, s. 209.

⁵¹ Bernard Lewis, *The Arabs in History*, New York, 1950, s. 88.

⁵² Dûrî, a.g.e, s. 152-153.

⁵³ Hasen, a.g.e, II, 309.

⁵⁴ Dûrî, a.g.e, s. 89-90.

⁵⁵ Dûrî, a.g.md, IV, 429.

⁵⁶ Dûrî, a.g.e, s. 138.

⁵⁷ Taberî, a.g.e, VIII, 405.

⁵⁸ Kübeysî, a.g.e, s. 223.

Yine daha sonraki dönemlerde, örneğin IV/X.yüzyılın ilk yıllarında Bağdat'ta insan ve ticaret malı taşıyan gemi sayısı, farklı büyüklüklerde olmak üzere otuz bin civarında ve bunların günlük kazançları dört-beş bin dirhem dolaylarında idi.⁵⁹

Sosyal refah ve hayat şartlarının gelişmesi sonucu Bağdat'ta zamanla Hint baharat ve itriyatı ile Çin ipeğinin ithalatını zorunlu hale getirmiştir. Bu durum da uzun deniz yolculuklarını gerekli kılmıştır. Hint ve Çin'e giden gemilerin bu seferler esnasında boş gitmedikleri ve özellikle Bağdat'ta yetişen ve imal edilen ürünleri götürdükleri muhakkaktır. Bu arada bilindiği gibi Bağdat deniz ticareti zamanla hayli gelişme göstermiştir. Meşhur denizci Sinbad'ın seferlerinin başlangıç yeri Bağdat olmuştur.⁶⁰

Bağdat'tan yola çıkan denizciler Basra Körfezi üzerinden Uzak Doğu'ya gitmekteydiler. Bu ticarete Bağdat, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Seylan ticaretine tamamen hâkim olmuştur. Hatta Hind ve Çin seferlerine çıkan Bağdatlı tüccar Çin'de Kanton şehrine kadar gelmiştir.⁶¹ Bu yolculuklar esnasında diğer tacirlerle birlikte Bağdatlı tüccar da örneğin Deybül'e⁶² uğramaktaydılar. Büyük bir merkez olan Deybül'de, diğer ticaret erbabı ile karşılıklı alış-veriş gerçekleştiriliyordu.⁶³ Bu yolculuklarda Bağdatlı tacirler Sicilmâse⁶⁴ şehrine kadar gitmiştir. Hatta içlerinden bazısının buraya yerleştiği bilinmektedir.⁶⁵

Kısaca ifade etmek gerekirse, Bağdat'ın kuruluşu, Kerh ve Rusâfe kısımlarının inşâsı; çarşıların belirli bir plan dâhilinde yerleştirilmesi, Bağdat'ı İslâm dünyası ile bağlayan yol sistemi, geniş bir ihracat ve ithalat faaliyeti gibi unsurlar Bağdat'ı Abbâsî Halifeliği sınırları içinde en büyük, dünyada da zamanının en kalabalık şehri haline getirmiştir.⁶⁶

Hatta Halife Mansur döneminden sonra sadece ticarî hayatta değil, ilim, edebiyat ve sanat alanlarında da çok geniş faaliyetlere sahne olmuştur. İslâm dünyasının her tarafından gelen ilim adamları ve sanatkârların buluşma merkezi haline gelmiştir.⁶⁷ Bir başka ifadeyle kısa zamanda milletlerarası bir şehir niteliği kazanmıştır.⁶⁸ Ekonomik açıdan ise, IV/X.yüzyıla gelindiğinde İskenderiye ile birlik-

⁵⁹ Adam Mez, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Kami'r-Râbî'l-Hicrî*, Çev. Muhammed Abdü'l-Hâdî Ebû Reyde, Beyrut, Trs, II, 395, 397.

⁶⁰ Heyd, a.g.e, s. 31-32.

⁶¹ İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1984, s. 100.

⁶² Pakistan'ın Sind eyaletinde bugün mevcut olmayan eski bir liman şehridir. (Bkz. A.S.Bazmee Ansari, "Deybül", DİA, İstanbul, 1994, IX, 262).

⁶³ Heyd, a.g.e, s. 39-40.

⁶⁴ Günümüzde harabeleri geniş bir alana yayılan, Fas'ta tarihi bir şehirdir. (İsmail Ceran, "Sicilmâse", DİA, İstanbul, 2009, XXXVII, 136-137).

⁶⁵ Mez, a.g.e, II, 382.

⁶⁶ Ali, a.g.m, s. 101.

⁶⁷ Coko Richard, *The City of Peace*, London, 1927, s. 48-49.

⁶⁸ Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, London, 1970, s. 301-302.

te dünya ticaret mallarının fiyatlarının belirlendiği bir merkez haline gelmiştir.⁶⁹ Büyük bir merkez şehir olmanın bir başka göstergesi olarak da farklı din ve ırktan olanların, Arap ve Müslümanların yanı sıra İranlıların, Türklerin, Hristiyan ve Yahudilerin bir arada yaşadıkları bir şehir hüviyetini kazanmıştır.⁷⁰ Bu yapı ve görünümlüyle Bağdat, bir değerlendirmeye göre IV/X.yüzyıl başlarında nüfus olarak bir buçuk⁷¹ veya iki milyona ⁷² ulaşan büyük bir şehir olmuştur. Başka bir ifadeyle Bağdat artık bir metropoldür. Nitekim Gaston Wiet, Bağdat'a dair eserine, "Bağdat: Abbasi Halifeliğinin Metropolü"⁷³ başlığını vermiştir.

Karşımıza çıkan bu tablo, istikrarın hâkim olduğu dönemlerde atılan planlı adımların, Bağdat örneğinde görüldüğü gibi siyasî, kültürel ve ekonomik kalkınma ve gelişmeyi bir bütün olarak ortaya çıkaracağını göstermiştir. Bu şekilde de İslâm medeniyetinin parlak örnekleri kendisini varlık âlemine çıkarabilmiştir. Diğer taraftan Müslümanların bir medeniyet ortaya koyamadıkları gibi, aksine hâkim oldukları dönemlerde mevcut medeniyetleri yok ettikleri şeklindeki iddiaların da bu şekilde bir kez daha mesnetsiz ve hakikatle ilgisi olmadığı gün ışığı gibi ortaya çıkmaktadır.

Halife Mansur tarafından kuruluşundan itibaren gelişerek büyüyen ve kelimenin tam anlamıyla bir merkez haline gelen Bağdat, tarih boyunca istikrarını tehdit eden bir takım problemlere de maruz kalmış, tahribata uğramıştır. Yangınlar geçirmiş, Zenc İsyanı⁷⁴ gibi isyanlara sahne olmuştur. Ancak bütün bunların üstesinden gelinmiştir. Yeni kurulan Sâmerâ'nın 836–892 yılları arasında hilafet merkezi olduğu dönemde bile, halifelerin fazla ilgisini çekmemekle birlikte, özellikle ticari ve kültürel hayatta büyük bir merkez olmaya devam etmiştir.⁷⁵ Ancak 1258 Moğol istilası, beş asırlık kısmı Abbâsî tarihine sığın Bağdat'ın büyük oranda tahrip edilmesine, yakılıp ve yıkılmasına yol açmıştır.⁷⁶ Bu tarihe kadar Bağdat, Abbâsîlerin merkezi olarak kalmaya devam etmiştir.

⁶⁹ Mez, a.g.e, II 471.

⁷⁰ Spuler, a.g.m, s. 12.

⁷¹ Dürî, a.g.md, s. 429.

⁷² Hasen, a.g.e, II, 377.

⁷³ Gaston Wiet, *Baghdad Metropolis of the Abbasid Caliphate*, Trans. Seymour Feiler, Norman, 1971.

⁷⁴ Zenc İsyanı konusunda bkz. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke*, Konya, 2005.

⁷⁵ Dürî, a.g.md, s. 428.

⁷⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. H.Ahmet Özdemir, *Moğol İstilsı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İstanbul, 2005.

BİBLİYOGRAFYA

- el-Ali, Saleh Ahmed, "The Foundation of Baghdad", *The Islamic City A Colloquium*, Oxford, 1970, ss. 87-101.
- Ansari, A.S.Bazmee, "Deybül", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 262.
- el-Bağdâdî, el-Hatîb, *Târîhu Bağdad*, Kahire, 1931.
- Câhız, Amr b. Bahr, *Kitâbu't-Tabassur bi't-Ticâre*, Beyrut, 1983.
- Ceran, İsmail, "Sicilmâse", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 136-137.
- Demirci, Mustafa, *Siyah Öfke*, Konya, 2005.
- ed-Dûrî, Abdülazîz, *Târîhu'l-İrâkî'l-İktisâdî fi'l-Kami'r-Râbii'l-Hicrî*, Bağdad, 1948.
- , "Bağdat", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 425-433.
- Gil, Moshe, "The Rahdanite Merchants", *JESHO*, c. 17, n. 3, (1974), s. 299-328.
- Hasen, H.İ., *Târîhu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekafî ve'l-İctimâî*, Kahire, 1964.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev.Enver Ziya Karal, Ankara, 1975.
- Hitti, Philip K., *History of the Arabs*, London, 1970.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed, *Kitâbu Sûreti'l-Ard*, Leiden, 1938.
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1967.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965.
- İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Bağdad Medînetü's-Selâm*, Paris, Trs.
- , *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, Leiden, 1967.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara, 1984.
- el-Kübeysî, Abdülmecid Hamdan, *Esvâku Bağdad Hatta Bidâyeti'l-Asri'l-Büveyhî*, Bağdad, 1979.
- Lassner, J., *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages Text and Studies*, Detroit, 1970.
- Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, New York, 1950.
- Makdisî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh, *Ahsenetü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden, 1967.
- Mez, Adam, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Kami'r-Râbii'l-Hicrî*, Çev. Muhammed Abdu'l-Hâdî Ebû Reyde, Beyrut, Trs.

- Özdemir, H.Ahmet, Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri, İstanbul, 2005.
- Richard, Coko, *The City of Peace*, London, 1927.
- Spuler, Bertold, "Trade in the Eastern Islamic Countries", *Islam and the Trade of Asia*, Yay. A.S.Richards, Oxford, 1970.
- Strange, G Le, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1900.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî*, Kahire, 1977.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. İshak İbn Vâzih, *Kitâbu'l-Büldân*, Leiden, 1967.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1990.
- Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, İstanbul, 1999.
- Wiet, Gaston, *Baghdad Metropolis of the Abbasid Caliphate*, Trans. Seymour Feiler, Norman, 1971.

KURULUŞ DÖNEMİNDE BAĞDAT'IN TİCARÎ YAPISI VE İLİŞKİLERİ

Abbâsî hilafetinin başkenti ve İslâm dünyasının önemli tarih, ilim, kültür, siyaset ve ticaret merkezlerinden olan Bağdat, İslâm öncesi dönemde Sâsânîlerin idaresinde küçük bir yerleşim yeri konumunda idi. Bağdat, Hz.Ömer döneminde 634 yılında Müsennâ b. Hârîse tarafından fethedildi. Dört Halife dönemi boyunca ticarî faaliyetlerin devam ettiği Bağdat, Emevîler dönemiyle birlikte daha çok askerî bir karargah olarak benimsenmiştir. Ancak Bağdat'ta ticarî faaliyetler devam etmekteydi. Mansur halife olduğunda yeni bir başkent inşâ etmeye karar verdi. 762'de inşâyâ başladı. Başlangıçta çarşılar şehrin içinde kuruluydu. Ancak bazı sebeplerle Mansur, 775 yılında Kerh'i inşa etti ve çarşıları oraya taşıdı. Kerh'te her meslek ve ticaret sahibi için ayrı çarşılar inşâ edilmiştir. Sûku'l-Bezzâzîn, Sûku'l-Verrâkîn ve Sûku't-Taâm bunlardandır. Bazı gelişmeler ve zorunluluklar sebebiyle 777'de Rusâfe kısmı kuruldu. Aynı şekilde burada da çarşılar inşâ edildi. Sûku'l-Esâkife, Sûku'l-İtr ve Sûku's-Sâğa bunlar arasındadır.

Bağdat'ın ticarî yapısında Bağdat merkezli yol sistemi önemliydi. Bir başka ifadeyle Bağdat'tan beş ana yol farklı yönlere gitmekteydi. Bu karayolu ağı ile Bağdat'ın İslâm toprakları ile bağlantısı sağlanmış ve ticarî faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Musul'dan badem, nar, şeker kamışı ve sumak ithal edilmiştir. Diğer taraftan Bağdatlı tacirler Hind ve Çin'e kadar gitmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Halife Mansur, Abbâsîler, Bağdat, Kerh, Rusâfe

COMMERCIAL STRUCTURE OF BAGHDAD AT THE TIME OF FOUNDATION AND ITS COMMERCIAL RETALITIONS

Baghdad, the capital city of the Abbasids and one of the important historical, social, political and economic centers, was a small inhabited area under the Sasanids. At the caliphate of Umar, Baghdad was conquered by Muthanna b. al-Haritha in 634. In the Umayyads, Baghdad was mainly a garrison town. But there were commercial activities in Baghdad to some extent. When the Caliph Mansur came to power, he decided to establish a new capital city. In 762 he began to found the new city. At the beginning, the markets were placed inside the city. But for some considerations, Mansur constructed the Karkh quarter to move the markets in 775. In the Karkh, each craft and trade had its separate market. Among them were Suq al-Bazzazin, Suq al-Warraqin and Suq al-Taam. Upon the developments and new considerations in 777 Rusafa quarter was built by the Caliph Mansur. In the same way, the markets were founded there. Among them, Suq al-Asakifa, Suq al-Itr and Suq al-Sagha can be mentioned.

As far as the commercial structure of Baghdad is concerned, it should be indicated that the road network centered in Baghdad. In other words, five main roads were going to different regions from Baghdad. Through this road network Baghdad was connected with the Islamic lands and commercial activities were made. Various merchandise such as almond, pomegranate, sugar cane and sumac were being imported from Mawsil to Baghdad. On the other hand, the merchants of Baghdad were going up to India and China.

Key Words: Caliph Mansur, Abbasids, Baghdad, Karkh, Rusafa.

البنية التجارية لبغداد في مرحلة البناء وعلاقتها

كانت بغداد عاصمة الخلافة العباسية وإحدى المراكز الهامة للعلم والثقافة والسياسة والتجارة في العالم الإسلامي، وكانت قبل الإسلام مدينة سكنية صغيرة يحكمها الساسانيون. فتحها مثنى بن حارثة في خلافة عمر بن الخطاب عام 634م. واستمرت الأعمال التجارية طوال خلافة الخلفاء الراشدين إلا أنها تحولت إلى معسكر مع الخلافة الأموية مع استمرار الأعمال التجارية إلى جانب ذلك. ولما تولى المنصور الخلافة قرر أن يبني عاصمة جديدة، وبدأ بإنشائها عام 762م. وفي البداية كانت الأسواق داخل المدينة إلا أنه أنشأ الكرخ لأسباب معينة في عام 775م، ونقل الأسواق إليه. وأنشئت في الكرخ أسواق لكل صناعة ومهنة وتجارة، منها: سوق البرازين، وسوق الوراقين، وسوق الطعام. وكذلك أنشئت الرصافة بعد مدة لظروف معينة وتطوراته، وذلك عام 777م، وأنشئت فيها أسواق كذلك، منها: سوق الأساكفة، وسوق العطارين، وسوق الصاغة.

ترتبط الطرق الخمس ببغداد بالعالم الإسلامي، وبما تمت الفعالية التجارية. كما تم استيراد المواد الغذائية من الموصل مثل: اللوز والرمان وقصب السكر. ومن ناحية أخرى وصل التجار البغداديون إلى الهند والصين.

الكلمات المفتاحية: الخليفة المنصور، العباسيون، بغداد، الكرخ، الرصافة.

